

LISONIY BIRLIKLAR VA ULARNING LINGVISTIK TAVSIFI

Ziyadullayeva Madina Mahmarejab qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, ingliz tili tarjima nazariyasi
kafedrasida ingliz tili o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada lisoniy birliklarning turlari, ularning xususiyatlari, bir-biridan farqlari va ularning lingvistik tasifi haqida mulofazalar yoritilgan. Bundan tashqari, maqola muallifning turli tilshunoslarning ushbu mavzudagi fikrlariga munosabati va shaxsiy xulosalarini ham o'z ichiga oladi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются виды языковых единиц, их характеристика, различия и их языковая характеристика. Кроме того, в статье отражено отношение автора к мнениям различных лингвистов по данной теме и его личные выводы.

Annotation: This article discusses the types of language units, their characteristics, differences and their linguistic characteristics. In addition, the article reflects the author's attitude to the opinions of various linguists on this topic and his personal conclusions.

Kalit so'zlar: til birliklari, fonema, morfema, leksema, so'z, gap, matn.

Ключевые слова: языковые единицы, фонема, морфема, лексема, слово, предложение, текст.

Key words: linguistic units, phoneme, morpheme, lexeme, word, sentence, text.

Lisoniy birliklar deb lingvistik xabarlarini tahlil qilish mumkin bo'lgan birliklarga aytiladi. Ba'zi olimlar til birliklariga nutqqa xos birliklarni ham qo'shib tavsif qilishadi chunki tilshunoslikda til va nutq bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydi. Ba'zi olimlar esa til va nutq birliklarini bir-biridan ajratishadi. Lekin haligacha tilshunoslikda til va nutq birliklarini belgilashda aniq o'lchov mavjud emas. Ko'pgina tilshunos olimlar

lisoniy birliklar sifatida fonema, morfema va leksemani, nutq birliklari sifatida esa tovush, harf, soʻz, soʻz birikmasi, gap va matnni eʼtifoq etishadi.

Lisoniy birliklarning eng kichigi **fonema** hisoblanadi va uning vazifasi soʻzlarning maʼnosini farqlashdir. Fonemani boshqa mayda qisimlarga ajralmadi. U tildagi eng kichik birlik boʻlishiga qaramasdan, katta vazifa bajaradi. Hamma til birliklarining ichida fonema mavjuddir. Fonema nutqda tovush yoki harf sifatida voqelanadi. Hamma tovush yoki harf fonema boʻla olmaydi. Soʻzlarda maʼno farqlashga xizmat qilayotgan tovushgina fonema boʻla oladi. Masalan: **bosh- tosh** soʻzlarida b tovushini oʻrniga t tovushini qoʻysak yangi boshqa maʼnodagi soʻz hosil boʻldi. Bu soʻzda faqat **t** tovushigina fonema hisoblanadi chunki bu tovush maʼno farqlash uchun xizmat qilayapti. Nutq tovushi va harf soʻz va qoʻshimchalar tarkibida keladi lekin fonema soʻzlar yoki boshqa birliklar tarkibida mavjud boʻlmaydi. U til foydalanuvchilarining ongida yakka holda mavjud boʻladi.

Fonemadan keying lisoniy birlik **morfema** hisoblanadi. Morfemaning vazifasi grammatik maʼno ifodalash yoki soʻz yasash hisoblanadi. Fonema maʼno farqlovchi eng kichik birlik boʻlsa, morfema maʼno anglatuvchi eng kichik lisoniy birlik hisoblanadi. Shuning uchun ham morfemani boshqa kichik maʼnoli qisimga boʻlishning iloji yoʻq. Masalan: olam morfemasini olaylik, bu morfemani o-la-m deb yana kichik boʻlaklarga boʻlganimizda o yoki la kabi qisimlar hech qanday maʼno anglatmaydi.

Tilshunos olim Burling (1992) morfemalarni ikkiga yaʼni **oʻzak** va **qoʻshimcha morfema** kabi ajratgan va bunga boshqa tilshunoslar ham ittifoq qilishgan. Burlingning fikriga koʻra, soʻz sifatida yakka oʻzi maʼno anglatadigan morfemalar oʻzak morfemalar, soʻzga qoʻshilib qoʻshimcha maʼno berishga yoki yangi soʻz yasashga xizmat qiladigan morfemalarga qoʻshimcha morfemalar deyiladi. Masalan: lolazorda soʻzida uchta morfema mavjud. Ular **lola**, **-zor** va **-da** morfemalaridir. Bu morfemalardan lola morfemasi oʻzak yaʼni mustaqil morfema, -zor, va -da morfemalari esa qoʻshimcha morfema hisoblanadi. Chunki ushbu

qo'shimcha morfemalar so'zga qo'shilsagina ma'no anglatishi mumkin. O'zakka qo'shilmasdan turib yakka o'zi ma'no anglata olmaydi.

Keyingi lisoniy birlik leksemdir. Leksema deb tilning leksik ma'no anglatuvchi, grammatik ma'no bildiruvchi qo'shimchalarisiz, tilning lug'at tarkibiga xos birligiga aytiladi. Leksema va morfemalar o'rtasidagi farq shundaki, morfemalar grammatik vazifa bajarsa leksemalar lug'aviy ma'no anglatish vazifasini bajaradi. Masalan: -yapti morfemasi fe'lning hozirgi zamon, uchinchi shaxs birlikka tegishli ekanligini ko'rsatib beradi.

Leksema anglatadigan ma'no leksik yoki lug'aviy ma'no deb ataladi. Ilmiy manbalarda leksik ma'no semema deb ham yuritiladi. Biz leksemalarni asosan lug'atlarda uchratishimiz mumkin. Leksemani eshitganimizda bizning ongimizda shaxs, narsa-buyum, voqea-hodisa, belgi-xususiyat kabi lug'aviy ma'nolar hosil bo'ladi. Masalan: chaqaloq so'zini olaylik bu leksema sifatida "endi tug'ulgan, onaning yordamiga muhtoj, kichkina odam bolasi" lug'aviy ma'nosini anglatadi.

Leksemaning o'zi nutqda mustaqil holatda namoyon bo'lmaydi. Chunki u butunga emas, qisimga teng holatda bo'ladi. Unga sintaktik belgi-xususiyat qo'shilgandan keyingina u butunga aylanishi va nutqda mustaqil holatda namoyon bo'lishi mumkin.

Leksik ma'no yasalish munosabatiga ko'ra quyidagi turlarga ajratilishi mumkin:

1. Asos ma'no
2. Yasama ma'no

Leksemaning boshqa ma'nolarini hosil bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qilgan ma'nosi asos ma'no deyiladi. Masalan: qosh so'zining "yuzning ko'z ustidagi yoysimon tuksimon qismi" ma'nosi asos ma'no hisoblanadi.

Leksemaning asos ma'nodan kelib chiqib hosil bo'lgan ma'nosi yasama ma'no deyiladi. Uni ba'zi manbalarda hosila ma'no deb ham uchratishimiz mumkin.

Masalan: qosh soʻzining “old qisim, turtib chiqqan joy” (ayvonning qoshi) maʼnosi yasama maʼno hisoblanadi.

Yuqorida taʼkidlaganimizdek lisoniy birliklar til birliklaridan tubdan farq qilib, ular oʻz ichiga fonema, morfema, leksemani oladi. Bu lisoniy birliklar ishlatilish oʻrni, vazifasi, tuzilishiga koʻra bir biridan farqlidir. Fonema lisoniy birliklarning eng kichigi boʻlib, soʻzlarning maʼnosini farqlashga xizmat qilib bersa, morfema maʼno anglatuvchi eng kichik lisoniy birlik boʻlib, grammatik maʼno ifodalaydi. Leksema ham eng kichik maʼno anglatuvchi birlik hisobladi va uning morfemadan farqi grammatik maʼno emas lugʻaviy maʼno anglatishidadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., va boshqalar Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – T.: 2009.
2. Neʼmatov H., Bozorov O. Til va nutq. -Toshkent: Oʻqituvchi, 1993.
3. Neʼmatov H., Rasulov R. Oʻzbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. - Toshkent: Oʻqituvchi, 1995.
4. Nurmonov A. Lingvistik belgi nazariyasi. - Toshkent: Fan, 2008.
5. Robbins Burling, Patterns of language: Structure, variation, change. San Diego: Academic, 1992.